

ANNA SZYMANIK-KOSTRZEWSKA <https://orcid.org/0000-0002-1544-7302>

Wydział Psychologii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Department of Psychology, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz
e-mail: szymanik@ukw.edu.pl

Poczucie odpowiedzialności matek za dziecko w kontekście ich oceny odpowiedzialności ojców a trudności w macierzyństwie i wypalenie rodzicielskie

Mothers' Sense of Responsibility for the Child in the Context of their Assessments of Fathers' Responsibility and Difficulties in Motherhood and Parental Burnout

Abstract: The study's aim was to describe the sense of mothers' responsibility for the child and their assessment of parental responsibility of the father and other people close to the child. It was also to determine the relationship of these variables with the Jennifer J. Senior's concept of difficulties experienced in motherhood and parental burnout. The author's Questionnaire of the Perceived Responsibility for the Child, the 2nd ver. of the „All Joy and No Fun” Questionnaire and The Parental Burnout Assessment (Polish version) were used. The study involved 99 mothers (aged 20–51; $M = 33$; $SD = 6$) of at least one child aged 1–10. A particularly high sense of parental responsibility of mothers was noted. The difference in the mother's sense of parental responsibility and the responsibility attributed to the father correlated positively with both the difficulties experienced in motherhood and the symptoms of parental burnout.

Keywords: parental responsibility, sense of responsibility for a child, motherhood, limitations, parental burnout

Słowa kluczowe: odpowiedzialność rodzicielska, poczucie odpowiedzialności za dziecko, macierzyństwo, ograniczenia, wypalenie rodzicielskie

WPROWADZENIE

Macierzyństwo to istotne zadanie rozwojowe w życiu kobiet (Havighurst, 1972). Nie jest uniwersalne, bywa niepunktualne, czasem nosi znamiona kryzysu, a podejmowane świadomie i dobrowolnie wiąże się bezpośrednio z odpowiedzialnością rodzicielską. „Odpowiedzialność rodzicielska” stanowi połączenie dwóch terminów. „Odpowiedzialność” definiowana jest jako „przyjęcie na siebie obowiązku zadbania

o kogoś lub o coś” (*Słownik języka polskiego PWN*) bądź „konieczność, obowiązek moralny lub prawny odpowiadania za swoje czyny i ponoszenia za nie konsekwencji” (Sobol, 1999, s. 540). Zdaniem Zygmunta Zimnego (1984, s. 788) „odpowiedzialność wynika z ograniczenia działania i umożliwia człowiekowi takie sterowanie swym działaniem, które byłoby zgodne z kierunkiem sterowania naturalnego, tj., które nie naruszałoby stawianych przez ten kierunek ograniczeń”. Wincenty Okoń (2001,

s. 271) w *Słowniku pedagogicznym* określa odpowiedzialność jako „ważną cechę postępowania człowieka, będącą rezultatem sterowania tym postępowaniem w stosunku do innych i samosterowania własnym rozwojem”. Badacz twierdzi też, że dzieci nie mają jeszcze poczucia odpowiedzialności za siebie i za innych, a pełne poczucie odpowiedzialności pojawia się dopiero w wieku młodzieńczym. Określenie „rodzicielska” odnosi się do pełnienia roli rodzica, w którą wpisane są opieka i wychowanie dziecka (Bakiera, 2019). Można więc przyjąć, że „odpowiedzialność rodzicielska” to odpowiedzialność rodzica za dziecko, trudno jednakże znaleźć wyczerpującą definicję tego konstruktów.

Małgorzata Mikut (2010) opisuje odpowiedzialność rodzicielską następująco:

- to działanie, którym kieruje świadomość, organizująca jego cel, sens, przewidująca środki i prognozująca następstwa;
- nie ma formy ani zakresu, ale ewoluuje w toku sprawowania opieki nad dzieckiem;
- „wraz z wiekiem dziecka, w toku jego rozwoju, zmienia się i ogranicza zakres odpowiedzialności rodziców za dziecko” (s. 103);
- w odpowiedzialności rodzicielskiej mieści się odpowiedzialność za dziecko – jego los, postępowanie, także za jego bycie odpowiedzialnym.

Henryk Cudak (2010) kwestię odpowiedzialności rodzicielskiej sprowadza do odpowiedzialności rodziców za losy dzieci oraz utożsamia ze świadomym podejmowaniem i efektywnym realizowaniem ról społecznych rodziców w rodzinie – działalnością opiekuńczą, wychowawczą i socjalizacyjną, uwarunkowaną kwestiami osobistymi i społecznymi. Z kolei Andrea Doucet (2015) podkreśla, że należałoby rozróżnić rodzicielskie zadania związane z opieką nad dziećmi oraz rodzicielską odpowiedzialność za nie. Wykorzystując konceptualizację Michaela Lamba i zespołu (1985), dzieli praktyki rodzicielskie na zaspokajanie potrzeb dzieci przez interakcję, czyli bezpośrednie zaangażowanie, fizyczną i psychologiczną obecność rodzica, bycie dostępnym dla dziecka oraz odpowiedzialność, czyli pośrednie zadania

związane z wychowywaniem dzieci, np. planowanie i harmonogram.

W tym miejscu należałoby zaznaczyć, że odpowiedzialność nie jest tożsama z poczuciem odpowiedzialności. „Poczucie odpowiedzialności” definiowane jest jako poczucie czy też akceptacja „przyszłych negatywnych skutków własnego działania w przypadku ich zrealizowania się po wykonaniu decyzji i gotowość do ich poniesienia jako skutków bezpośrednich bądź do ich zrekompensowania poszkodowanym z poczucia obowiązku opierającego się dalej na poczuciu sprawiedliwości społecznej” (Zimny, 1984, s. 795). Zimny (1984) uznaje poczucie odpowiedzialności za cechę osobowości, nabierającą wyrazistości w toku rozwoju, polegającą na ustosunkowaniu się „ja” do przedmiotu decyzji, do własnego działania i do jego skutków zamierzonych i przewidywanych. Cecha ta aktualizuje się w konkretnych sytuacjach jako gotowość do podjęcia działania po zająciu określonych warunków, wraz z poczuciem własnego „ja” działającego – nastawionego na cel, ze świadomością swobody wyboru celu, sposobu i środków jego osiągnięcia.

W polskiej literaturze podejmowane są pewne refleksje nad odpowiedzialnością rodzicielską (zob. chociażby: *Odpowiedzialność rodzicielska jako wartość. Teoria i praktyka* pod redakcją Urszuli Kazubowskiej), brakuje jednakże badań empirycznych nad poczuciem odpowiedzialności rodziców. Doucet (2015) uważa, że rodzicielska odpowiedzialność nie może być mierzona na podstawie podziału czasu opieki nad dzieckiem lub zadań z tym związanych, ze względu na złożoność tej kwestii i wewnętrznie relacyjny charakter. Do tego zagadnienia odnosi się również Jesper Juul (2012), stawiając hipotezę, która stała się inspiracją do prezentowanego badania. „Poczucie samotności kobiet nie wynika z niezadowolenia z podziału prac domowych, ale z faktu, że całkowita odpowiedzialność za dziecko spoczywa tylko na ich barkach” – sugeruje autor (Juul, 2012, s. 42).

Odpowiedzialność za dziecko w ujęciu Juula oznacza, że rodzic „zawsze wie, co jest w danym momencie ważne w życiu dziecka – wszystko jedno, czy chodzi o pieluski, ubrania czy organizację urodzin” (2012, s. 43). Juul uznaje, że

jeśli „oboje rodzice mają świadomość i pamiętają o tych potrzebach, jest to dobrym znakiem, że są za dziecko w tej samej mierze odpowiedzialni” (2012, s. 43). Z kolei Romuald Derbis (1993) zakłada, że odpowiedzialność oznacza m.in. „podejmowanie działań, które powodują zbędność sankcji, ponieważ żadne prawa nie zostały przekroczone” (1993, s. 12), a tzw. odpowiedzialność pozytywna jest „wyrazem dbałości o nieprzekraczanie praw natury i kultury poprzez zdobywanie wiedzy o rzeczywistości” (1993, s. 12). Prawa natury wyznaczają naturalne konsekwencje działań (np. jeśli ktoś ubrał się zbyt lekko na mróz, to zmarznie), prawa kultury – konsekwencje społeczne (np. jeśli ktoś nie stosuje się do warunków umowy o pracę – zostaje zwolniony lub jeśli ktoś łamie prawo – zostaje ukarany). W przypadku odpowiedzialności za dzieci rodzic podejmuje działania, które mają na celu ochronę dziecka przed ponoszeniem negatywnych konsekwencji – zarówno naturalnych, jak i społecznych. Do tych działań zaliczyć można zarówno zdobywanie wiedzy na dany temat, jak i orientowanie się w sytuacji i reagowanie na nią.

W prezentowanym badaniu nie planowano pomiaru poczucia samotności matek, uwzględniono jednak dwa konstrukty, które mogą się z nim wiązać. Pierwszy to obciążenia i ograniczenia związane z macierzyństwem, zgodnie z koncepcją Jennifer Senior (2015). Wśród nich znajdują się między innymi: ograniczenie autonomii rodzica, niedobór snu, odczuwanie nudy w kontakcie z dzieckiem, konieczność dzielenia uwagi między dziecko a inne sprawy, dziecko jako przyczyna kłótni, zaniedbywanie partnera/partnerki, podzielony czas (ciągłe myślenie o dziecku), towarzyska izolacja, konieczność radzenia sobie z nieposłuszeństwem dzieci, brak czasu dla siebie. Zasadność koncepcji Senior (2015), w postaci umiarkowanego nasilenia doświadczania powyższych trudności przez matki, potwierdzono w badaniach empirycznych na gruncie polskim (Szymanik-Kostrzewska, Michalska, 2021). Jak dotąd nie zweryfikowano założenia, czy matki przeciążone odpowiedzialnością rodzicielską w większym stopniu doświadczają trudności związanych z macierzyństwem, można natomiast wysunąć

taką hipotezę, opierając się na wynikach badań Konrada Piotrowskiego (2021) nad żałowaniem rodzicielstwa w Polsce (10.7% badanych rodziców deklarowało, że wolałoby nie mieć dzieci) oraz wywiadach zebranych przez Ornę Donath (2017), w których pojawiają się deklaracje o przeciążającej i ograniczającej roli matki ze względu na to, że zawsze pozostaje matką i zawsze czuje się odpowiedzialna za dziecko.

Drugi z konstruktów to wypalenie rodzicielskie, definiowane jako odczuwane przez ojca bądź matkę zmęczenie rolą rodzica, które wynika z chronicznej nierównowagi pomiędzy czynnikami zwiększającymi i łagodzącymi stres rodzicielski (Mikolajczak, Roskam, 2018). Jego czterema symptomami są: postępujące wyczerpanie rolą rodzicielską, dystans emocjonalny do dziecka, przesyt rolą rodzicielską oraz silny kontrast obecnej sytuacji z wyobrażeniem siebie jako rodzica, zanim pojawiły się dzieci (m.in. Mikolajczak, Roskam, 2018; Szczygieł i in., 2020). Badania z udziałem polskich rodziców wykazały, że wypalenia doświadcza 6.3% matek i 2.2% ojców (Szczygieł i in., 2020).

Można znaleźć doniesienia empiryczne wskazujące na powiązanie wypalenia rodzicielskiego z rodzicielską odpowiedzialnością. Belgijskie badania (Hubert, Aujoulat, 2018) w postaci pogłębionych wywiadów z pięcioma matkami wykazały znaczenie przeciążenia odpowiedzialnością w trzech kontekstach: obaw matek o przyszłość dziecka, poczucia samotności oraz doświadczanego stresu i wyczerpania. Z kolei analizy danych z 21 krajów, w tym Polski, wykazały, że wspólne pełnienie obowiązków rodzicielskich (*co-parenting*) ochroniało przed wypaleniem rodzicielskim podczas pandemii COVID-19, ale tylko w grupie ojców (Bastiaansen i in., 2021). W tym przypadku badanych pytano o cztery aspekty: inwestycje obojga rodziców w dziecko, wzajemne zaangażowanie z dzieckiem, szacunek dla wzajemnej oceny na temat wychowywania dzieci i chęć przekazywania informacji dotyczących dzieci. Wnioski te są częściowo niespójne z wynikami badań na gruncie polskim, w których wsparcie społeczne (obecność innych osób, z którymi można spędzić czas, wsparcie informacyjne

i materialne) okazało się zmniejszać prawdopodobieństwo wypalenia rodzicielskiego (Szczygieł, 2023). Jednakże badania przeprowadzone w Austrii (Prandstetter i in., 2022) doprowadziły do podobnej konkluzji – wsparcie kobiet w pełnieniu obowiązków rodzicielskich nie miało znaczenia dla poziomu wypalenia rodzicielskiego. Należy jednak zauważyć, że w tym przypadku pytano o pełnienie obowiązków rodzicielskich w zakresie zaspokajania potrzeb dziecka, korzystając z jedynie pięciu pozycji kwestionariuszowych, w których dodatkowo matki określały, czy pełnią te obowiązki same czy dzielą pracę z kimś innym. Zdaniem Doucet (2015) właśnie tego typu pomiar nie odzwierciedla poczucia rodzicielskiej odpowiedzialności, a jedynie podział zadań opiekuńczo-wychowawczych.

Problem badawczy

Badanie miało dwa główne cele. Pierwszy stanowiło określenie poziomu poczucia odpowiedzialności matek za dziecko, ich oceny odpowiedzialności ojca dziecka oraz rozbieżności między nimi. W ramach tego celu mieściło się również określenie matczynej oceny odpowiedzialności innych osób, którym powierzają swoje dziecko – osób bliskich dziecku, jak krewni czy opiekunowie. Drugi cel, szczególnie istotny z punktu widzenia użyteczności konstruktów odpowiedzialności za dziecko, polegał na wstępnej weryfikacji współzależności pomiędzy poczuciem odpowiedzialności matki za dziecko i odpowiedzialnością za dziecko przypisywaną przez matki ojcom dzieci a trudnościami związanymi z macierzyństwem w koncepcji Senior (2015) oraz symptomami wypalenia rodzicielskiego.

Postawiono następujące pytania badawcze dotyczące poczucia odpowiedzialności:

1. Jakie są: a) poczucie odpowiedzialności matek za dziecko; b) odpowiedzialność przypisywana przez matki ojcu dziecka; c) odpowiedzialność przypisywana przez matki innym bliskim dziecku osobom?

2. Czy poczucie odpowiedzialności matek za dzieci jest wyższe niż przypisywana przez nie ojcu dziecka odpowiedzialność za dziecko?

Sformułowano także dodatkowe pytanie badawcze, uwzględniające potencjalne różnice między odpowiedzialnością ojca, czyli osoby z racji biologicznego pokrewieństwa (bądź adopcji) sprawującego opiekę nad dzieckiem, a innych osób, którym dziecko jest powierzane w opiekę, jak wychowawczynie w przedszkolu, opiekunki czy dziadkowie:

3. Czy odpowiedzialność przypisywana przez matki ojcu dziecka jest większa niż odpowiedzialność przypisywana innym bliskim dziecku osobom?

Na podstawie założeń Juula (2012) dotyczących poczucia dysproporcji w poczuciu odpowiedzialności matek oraz tym, jak oceniają one odpowiedzialność ojca dziecka za dziecko, postawiono następujące hipotezy:

H1. Poczucie odpowiedzialności matek za dzieci jest wysokie.

H2. Odpowiedzialność za dziecko przypisywana przez matki ojcu dziecka jest niższa niż poczucie odpowiedzialności matek za dzieci.

Sformułowano również hipotezę dotyczącą relacji między percypowaną odpowiedzialnością ojca i innych osób, którym dziecko jest powierzane w opiekę:

H3. Odpowiedzialność za dziecko przypisywana przez matki ojcu dziecka jest wyższa niż odpowiedzialność przypisywana przez nie innym osobom bliskim dziecku.

Jeśli chodzi o związki poczucia odpowiedzialności z pozostałymi badanymi zmiennymi, postawiono dwa kolejne pytania, skoncentrowane na poczuciu odpowiedzialności matek i ojców:

4. Czy różnica w poczuciu odpowiedzialności matek i percypowanej odpowiedzialności ojców koreluje z natężeniem doświadczanych trudności i ograniczeń w macierzyństwie?

5. Czy różnica w poczuciu odpowiedzialności matek i percypowanej odpowiedzialności ojców koreluje z natężeniem przejawów wypalenia rodzicielskiego?

Różnica w poczuciu odpowiedzialności matek i percypowanej odpowiedzialności ojców stanowi istotę założenia Juula (2012) o poczuciu samotności matek wynikającym z przeświadczenia, że to one są niemal wyłącznie odpowiedzialne za dziecko. Wysoki wskaźnik tej

różnicy może być traktowany jako podstawa takiego właśnie przekonania, ponieważ oznaczać będzie wysokie poczucie odpowiedzialności matki przy jednoczesnym niskim natężeniu odpowiedzialności spostrzeganym przez nią w odniesieniu do ojca dziecka.

W obu przypadkach sformułowano hipotezy o dodatniej korelacji – im większa różnica pomiędzy poczuciem odpowiedzialności matki za dziecko a odpowiedzialnością przypisywaną przez nią ojcu dziecka, tym większe natężenie trudności i ograniczeń w macierzyństwie (H4) i tym większy stopień doświadczania wypalenia rodzicielskiego (H5).

METODA

Narzędzia

Do badania odpowiedzialności za dziecko wykorzystano *Kwestionariusz Spostrzeganej Odpowiedzialności za Dziecko* (KSOD) w wersji pilotażowej autorstwa Anny Szymanik-Kostrzewskiej. Podstawy teoretyczne narzędzia stanowią założenia Juula (2012), Zimnego (1984) oraz Derbisa (1993). Narzędzie przeznaczone jest do badania matek. Zawiera trzydzieści pozycji dotyczących przejawów odpowiedzialności za dziecko, poprzedzonych pytaniem: „Kto zwykle...?”. Badane matki ustosunkowują się na skali 0–4 (od *Calkowicie się nie zgadzam* do *Calkowicie się zgadzam*) do tego, jak bardzo są odpowiedzialne za dany aspekt, jak bardzo odpowiedzialny jest ich zdaniem ojciec dziecka oraz jak bardzo – inne osoby bliskie dziecku. Przejawy odpowiedzialności tworzą cztery obszary funkcjonowania dziecka, dotyczące: 1. przedszkola/szkoły, nauki dziecka oraz dodatkowych zajęć; 2. samopoczucia dziecka, jego zdrowia, higieny osobistej oraz zaopatrzenia w niezbędne rzeczy i przedmioty użytku codziennego; 3. rozrywek dziecka, potrzeby ruchu i kontaktu z innymi dziećmi; 4. opieki nad dzieckiem i wychowania. Trafność treściowa narzędzia w ocenie piętnastu sędziów kompetentnych (studenci psychologii; pełna zgodność) była wysoka. Rzetelność pomiaru w zakresie odpowiedzi dotyczących matki wy-

nosiła w poszczególnych obszarach (α Cronbacha) .72–.83 (.92 dla całości), w zakresie oceny ojca dziecka – .89–.94 (.97 dla całości), w zakresie innych osób – .94–.95 (.98 dla całości).

Do badania trudności związanych z macierzyństwem wykorzystano *Kwestionariusz „Dużo Radości, Mniej Przyjemności”* (KDRMP) w wersji drugiej, autorstwa Anny Szymanik-Kostrzewskiej i Pauliny Michalskiej (2021), bazujący na koncepcji trudności i ograniczeń związanych z macierzyństwem autorstwa Senior (2015). W skład narzędzia wchodzi siedemnaście stwierdzeń, do których matki ustosunkowują się na skali 0–5 (od *Calkowicie się nie zgadzam* do *Calkowicie się zgadzam*). Trafność teoretyczna (treściowa) pierwszej wersji w ocenie trzech sędziów kompetentnych (dwóch psychologów i filolog języka polskiego, pełna zgodność) była wysoka. Trafność teoretyczna drugiej wersji w ocenie piętnastu sędziów kompetentnych (studenci psychologii, pełna zgodność) – również wysoka. Pozycje kwestionariusza tworzą dwie skale: Zmęczenie i jego Konsekwencje (11 pozycji; rzetelność pomiaru w prezentowanym badaniu $\alpha = .86$) oraz Ograniczenie Autonomii i Kontaktów Społecznych (6 pozycji; analogicznie: $\alpha = .80$). Rzetelność pomiaru dla całości kwestionariusza wyniosła .90.

Do pomiaru przejawów wypalenia rodzicielskiego wykorzystano *The Parental Burnout Assessment* w wersji polskiej (PBA-PL), autorstwa Doroty Szczygieł i współpracowników (2020). Narzędzie składa się z dwudziestu trzech stwierdzeń, wobec których badani ustosunkowują się odpowiadając na skali 0–6 (od *Nigdy* do *Codziennie*). Wypalenie rodzicielskie określa się na podstawie sumy wyników z czterech skal: Wyczerpania (9 stwierdzeń), Kontrastu (6 stwierdzeń), Przesytu (5 stwierdzeń) i Dystansu (3 stwierdzenia). Wynik 86 bądź 92, w zależności od przyjętego punktu odcięcia, świadczy o wypaleniu rodzicielskim. W niniejszym badaniu w analizach wykorzystano wyniki średnie w każdej z podskal oraz całym kwestionariuszu. Narzędzie charakteryzuje się wysoką trafnością teoretyczną i rzetelnością pomiaru (zob. Szczygieł i in., 2020), w prezentowanym badaniu uzyskano następujące wskaźniki

α Cronbacha: Wyczerpanie – .95; Kontrast – .95; Przesyt – .96; Dystans – .91. Rzetelność pomiaru dla całości PBA-PL wyniosła .98.

W metryczce poprzedzającej kwestionariusze zebrano od badanych dane socjodemograficzne. W instrukcji proszono o wybranie jednego dziecka, do którego będą się odnosić odpowiedzi.

Badana grupa

Zebrano dane od 123 kobiet, z badanej próby wykluczono jednak: trzy kobiety, które nie udzieliły odpowiedzi na więcej niż dziesięć pytań, jednaście kobiet deklarujących niski poziom zrozumienia prezentowanych treści (powyżej jedna trzecia pytań była dla nich trudna do zrozumienia) oraz dwie kobiety niepozostające w związkach (wykluczenie z powodu zaburzenia homogeniczności próby).

Grupę badanych stanowiło ostatecznie 99 kobiet w wieku 20–51 lat, średnio 33 lata ($SD = 6$). Kryterium włączenia do badania było posiadanie przynajmniej jednego dziecka w wieku 1–10 lat. Badane matki miały od jednego do sześciorga dzieci, średnio dwoje. Odpowiedzi matek dotyczyły 56 dziewczynek i 43 chłopców. Dwanaścioro dzieci miało zdiagnozowaną niepełnosprawność (np. intelektualną, ruchową) bądź trudności związane z rozwojem (np. zaburzenia ze spektrum autyzmu, ADHD, depresję dziecięcą). Cztery badane matki miały także inne dzieci z niepełnosprawnością lub trudnościami.

Wśród badanych 59 (59.6%) matek miało wykształcenie wyższe, 32 (32.3%) – średnie, 8 (8.1%) – zawodowe. 31 uczestniczek (31.3%) zamieszkiwało wieś, 26 (26.3%) – małe miasta liczące do 100 tys. mieszkańców, 42 (42.4%) – duże miasta, o liczbie ludności powyżej 100 tys. Z ogółu badanych 77 (77%) w momencie badania było w związku formalnym (małżeństwo), 23 (23%) – w związku niesformalizowanym. Swoją sytuację materialną 4 matki (4%) określiły jako poniżej przeciętnej, 78 (79%) – jako przeciętną, 17 (17%) – za wyższą niż przeciętną.

Procedura badań

Procedura badań zakładała dobór uczestniczek metodą *door to door*, przy czym procesowi rekrutowania podjęli się chętni studenci Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, tworzący zespół badawczy. Badanie przeprowadzono z poszanowaniem zasad etyki (Opinia nr 4/14/03.2022 z dnia 29.03.2022 Komisji ds. Etyki Badań Naukowych przy Wydziale Psychologii UKW). Osoby badane poinformowano o celu badań, anonimowości, dobrowolności i możliwości rezygnacji do momentu przekazania danych do zakodowania, a także o sposobie wykorzystania wyników (do celów naukowych). Badanie przeprowadzono za pomocą formularza online od marca do września 2022 roku, przy czym link do formularza znajdował się pod kontrolą członków zespołu badawczego i był udostępniany jedynie tym badanym, które wyraziły chęć udziału.

WYNIKI

Uzyskane dane przeanalizowano za pomocą programu Statistica ver. 13 firmy StatSoft.

W pierwszej kolejności podjęto próbę odpowiedzi na pytanie badawcze dotyczące poczucia odpowiedzialności matek, a także odpowiedzialności przypisywanej przez nie ojcu dziecka oraz innym bliskim dziecku osobom. Poczucie odpowiedzialności matek w skali 0–4 wyniosło 3.67 (zob. tabela 1), wykres wyników był lewoskośny, leptokurtyczny i różnił się istotnie od rozkładu normalnego ($K-S = .18; p < .01$), dlatego do porównań tej zmiennej zastosowano testy nieparametryczne. Poczucie odpowiedzialności za dziecko przypisywane przez badane matki ojcom było niższe – różnica okazała się statystycznie istotna ($Z = 8.49; p < .001$ – test kolejności par Wilcoxon) i duża ($d = 1.87$ – wskaźnik różnic d Cohena). W tym przypadku wykres również był lewoskośny, lecz nie różnił się istotnie od normalnego ($K-S = .09; p > .20$). Poczucie odpowiedzialności za dziecko przypisywane przez uczestniczki badania innym bliskim dziecku osobom było najniższe – statystycznie istotnie dużo niższe

($d = .96$) od przypisywanego ojcom ($t = 6.96$; $p < .001$ – test t-Studenta dla danych zależnych), również istotnie niższe niż poczucie odpowie-

dzialności matek ($Z = 8.93$; $p < .001$), różnica ta okazała się również duża ($d = 2.72$).

Tabela 1. Statystyki opisowe badanych zmiennych

Badane zmienne	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>SKE</i>	<i>Kurt</i>
Poczucie odpowiedzialności matek (KSOD)	3.67	.37	2.3	4	-1.65	3.07
Odpowiedzialność przypisywana ojcom (KSOD)	2.37	.92	0	4	-.61	-.06
Odpowiedzialność przypisywana innym osobom (KSOD)	1.36	1.14	0	4	.42	-.93
Różnica w poczuciu odpowiedzialności matek i odpowiedzialności przypisywanej ojcom dzieci	1.30	1.00	-0.6	3.97	.79	-.07
KDRMP – wynik ogólny	2.69	.69	1.25	4.38	.44	-.02
KDRMP skala Ograniczenie Autonomii i Kontaktów Społecznych	3.09	.98	0.64	5	.23	-.42
KDRMP skala Zmęczenie i jego Konsekwencje	2.82	1.00	0.83	5	.004	-.63
PBA-PL wynik ogólny	1.59	1.43	0	5.61	.96	-.07
PBA-PL Wyczerpanie	1.93	1.48	0	5.55	.71	-.52
PBA-PL Kontrast	1.52	1.55	0	5.5	1.05	-.008
PBA-PL Przesyt	1.31	1.46	0	5.8	1.14	.35
PBA-PL Dystans	1.15	1.43	0	6	1.37	1.2

Źródło: opracowanie własne.

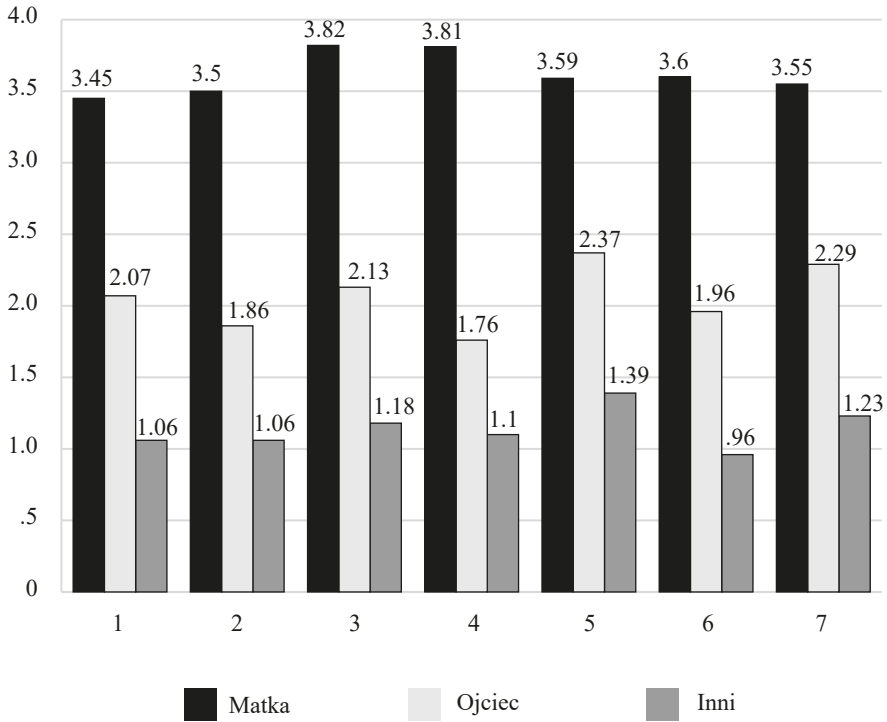
Uzyskane wyniki pozwoliły przyjąć trzy pierwsze hipotezy: poczucie odpowiedzialności matek było wysokie (H1), wyższe niż odpowiedzialność za dziecko przypisywana ojcom (H2), która z kolei okazała się wyższa niż odpowiedzialność przypisywana innym osobom sprawującym opiekę nad dzieckiem (H3).

Analogiczne różnice pomiędzy poczuciem odpowiedzialności matek, poczuciem odpowiedzialności za dziecko przypisywanym przez badane ojcom dzieci i innym osobom odnotowano we wszystkich czterech wyróżnionych obszarach dotyczących dziecka, a także w odniesieniu do każdej z pozycji KSOD, chociaż w tym

przypadku kilkakrotnie odnotowano różnice na poziomie średnim pomiędzy poczuciem odpowiedzialności przypisywanym ojcu i innym osobom (pozycje: 4, 8, 9 i 30). Średnie wyniki dla poszczególnych pozycji kwestionariusza w odniesieniu do poczucia odpowiedzialności matek, odpowiedzialności przypisywanej przez nie ojcu i innym osobom zaprezentowano na rysunkach 1–4.

Przeanalizowano również wyniki pozostałych badanych zmiennych (zob. tabela 1). W przypadku KDRMP średni wynik wyniósł 2.69 w skali 0–5, rozkład wyników nie różnił się istotnie od normalnego ($K-S = .07$; $p > .20$).

Rysunek 1. Poczucie odpowiedzialności matek, odpowiedzialność przypisywana przez matki ojcom i innym bliskim dziecku osobom w zakresie kwestii dotyczących przedszkola/szkoły, nauki dziecka oraz dodatkowych zajęć

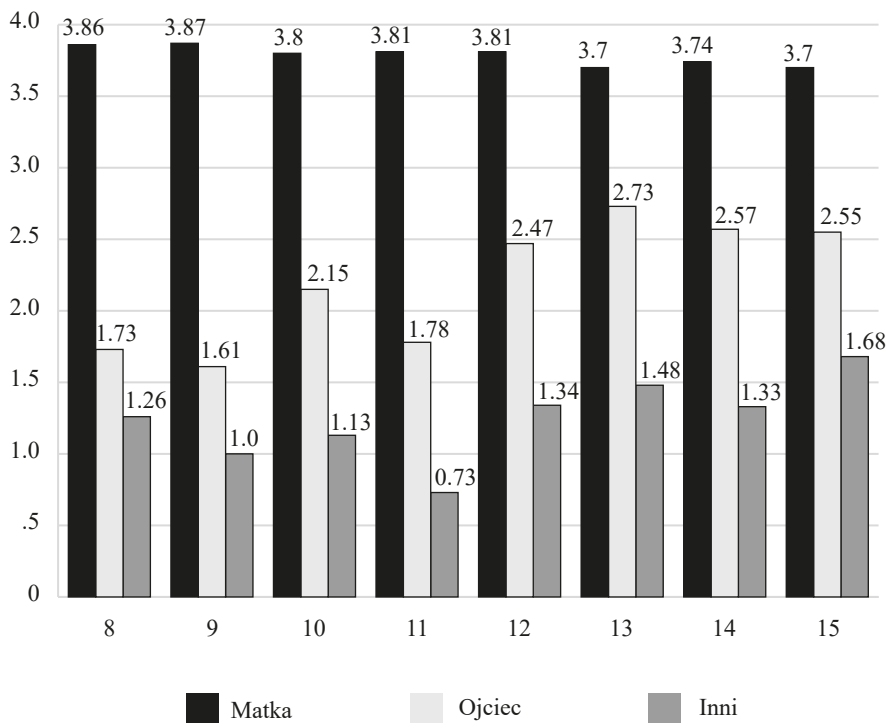

Legenda:

Numery pozycji – kto zwykle:

1. Przygotowuje/pomaga się przygotować dziecku do przedszkola/szkoły.
2. Idzie na zebranie do przedszkola bądź szkoły.
3. Najlepiej orientuje się w postępach dziecka w nauce.
4. Dbą, żeby dziecko miało rzeczy potrzebne do szkoły/przedszkola.
5. Pomaga dziecku w kwestiach związanych z nauką.
6. Pamięta o dodatkowych zajęciach.
7. Pilnuje, żeby dziecko dotarło do przedszkola/szkoły/zaczęło zajęcia punktualnie.

Rysunek 2. Poczucie odpowiedzialności matek, odpowiedzialność przypisywana przez matki ojcom i innym bliskim dziecku osobom w zakresie kwestii dotyczących samopoczucia dziecka, jego zdrowia, higieny osobistej oraz zaopatrzenia w niezbędne rzeczy i przedmioty użytku codziennego

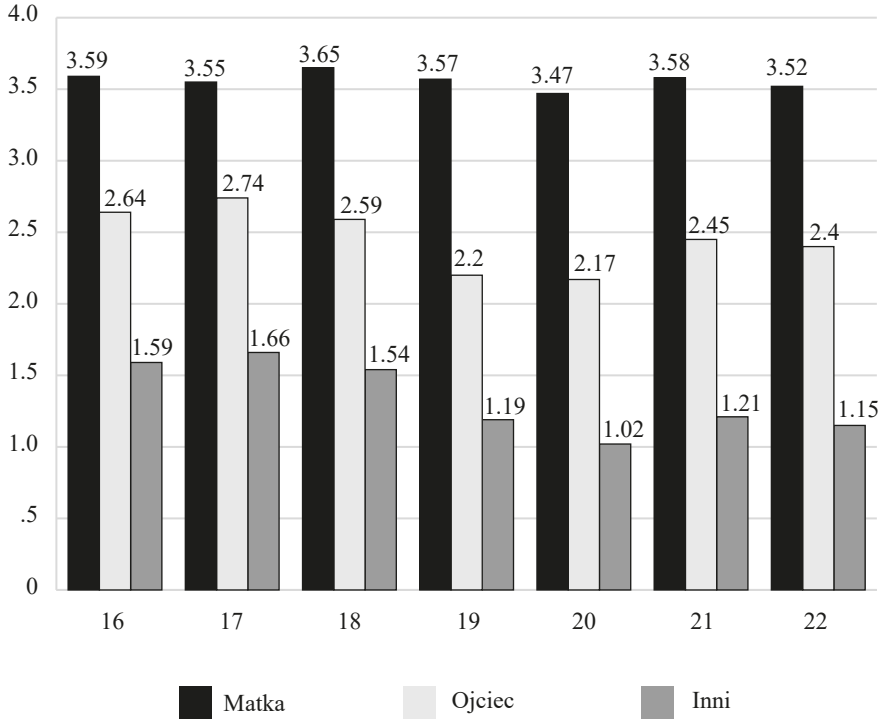

Legenda:

Numery pozycji – kto zwykle:

8. Dbą o to, żeby dziecko miało nowe, pasujące ubrania.
9. Dbą o to, żeby dziecko miało kosmetyki pielęgnacyjne.
10. Dbą o to, by dziecko miało niezbędne leki w sytuacji nagłej choroby lub urazu.
11. Pamięta o wizytach lekarskich dziecka.
12. W razie choroby dziecka dba o przestrzeganie zaleceń lekarza.
13. Dbą o to, by dziecko pamiętało o higienie osobistej.
14. Orientuje się, kiedy dziecko powinno iść spać, żeby było wypoczęte.
15. Dbą o to, żeby dziecko było najedzone.

Rysunek 3. Poczucie odpowiedzialności matek, odpowiedzialność przypisywana przez matki ojcom i innym bliskim dziecku osobom w zakresie kwestii dotyczących rozrywek dziecka, potrzeby ruchu i kontaktu z innymi dziećmi

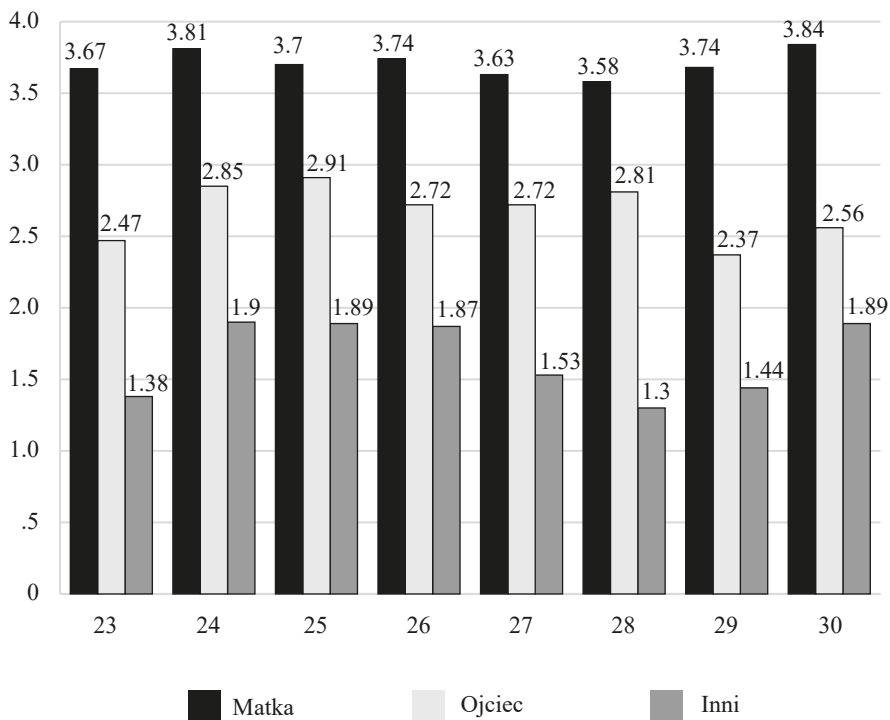

Legenda:

Numery pozycji – kto zwykle:

- 16. Dbą o to, by wyjść z dzieckiem na plac zabaw bądź w podobne miejsce rozrywki.
- 17. Pamięta, by zapewnić dziecku ruch na świeżym powietrzu.
- 18. Orientuje się najlepiej, jakie zabawki dziecko lubi i chciałoby mieć.
- 19. Dbą o to, żeby dziecko miało kontakt z innymi dziećmi.
- 20. Dbą o to, żeby dziecko mogło odwiedzić kolegów czy koleżanki.
- 21. Kontroluje czas spędzany przez dziecko przy komputerze/tablecie/smartfonie.
- 22. Kontroluje czas spędzany przez dziecko na oglądaniu telewizji.

Rysunek 4. Poczucie odpowiedzialności matek, odpowiedzialność przypisywana przez matki ojcom i innym bliskim dziecku osobom w zakresie kwestii dotyczących opieki nad dzieckiem i wychowania

Legenda:

Numery pozycji – kto zwykle:

- 23. Orientuje się, czym w domu w danej chwili zajmuje się dziecko.
- 24. Pilnuje, żeby dziecko nie robiło niebezpiecznych rzeczy.
- 25. Reaguje na nieodpowiednie zachowanie dziecka.
- 26. Wyjaśnia dziecku reguły czy zasady.
- 27. Pilnuje, żeby dziecko zrobiło to, co mu kazano.
- 28. Dyscyplinuje dziecko, jeśli jest taka potrzeba.
- 29. Orientuje się, co dziecko w danej chwili przeżywa.
- 30. Dba o to, żeby dziecko było ubrane odpowiednio do pogody.

Istotnie wyższy wynik odnotowano w skali Ograniczenie Autonomii i Kontaktów Społecznych niż w skali Zmęczenie i jego Konsekwencje ($t = 3.58; p < .001$), różnica ta była mała ($d = .27$).

W zakresie wypalenia rodzicielskiego dwanaście kobiet uzyskało wynik 86 i powyżej, dziewięć – 92 i powyżej, a średni wynik wyniósł 1.59 (w skali 0–6). Rozkład był różny od normalnego ($K-S = .17; p < .01$), prawoskośny. Dla poszczególnych skal uzyskano stosunkowo niskie średnie (zob. tabela 1).

Wyniki KDRMP i PBA-PL korelowały ze sobą dodatnio na poziomie średnim ($r_s = .75; p < .001$ – korelacje Spearmana).

Do dalszych analiz posłużono się specjalnie stworzoną zmienną, odejmując wyniki dotyczące poczucia odpowiedzialności matek i od-

powiedzialności przypisywanej przez nie ojcom dzieci. Rozkład zmiennej różnił się istotnie od normalnego ($K-S = .15; p < .05$), był prawoskośny (zob. tabela 1). Dwie badane przypisały większe poczucie odpowiedzialności ojcu dziecka niż sobie, dwie – takie samo ojcu dziecka i sobie. W przypadku pozostałych badanych różnica mieściła się w granicach od .007 do 3.97, przy czym wyniki 41 matek nie przekroczyły 1 punktu.

W celu uzyskania odpowiedzi na kolejne pytania badawcze przeprowadzono analizę korelacji (zastosowano korelacje nieparametryczne Spearmana) pomiędzy różnicą w poczuciu odpowiedzialności za dziecko a obciążeniami i trudnościami ujętymi w KDRMP oraz przejawami wypalenia rodzicielskiego z PBA-PL (zob. tabela 2).

Tabela 2. Korelacje pomiędzy różnicą w poczuciu odpowiedzialności za dziecko matek i odpowiedzialności przypisywanej ojcom oraz trudnościami związanymi z macierzyństwem i przejawami wypalenia rodzicielskiego

Skale i podskale	r_s	p
KDRMP	.25	.01
KDRMP skala Zmęczenie i jego Konsekwencje	.36	<.001
KDRMP skala Ograniczenie Autonomii i Kontaktów Społecznych	.27	.01
PBA-PL	.22	.03
PBA-PL Wyczerpanie	.20	.05
PBA-PL Kontrast	.20	.04
PBA-PL Przesyt	.22	.03
PBA-PL Dystans	.13	.21

Źródło: opracowanie własne.

Odnotowano umiarkowaną, dodatnią korelację pomiędzy różnicą w poczuciu odpowiedzialności przypisywanej sobie i ojcom a podskala KDRMP Zmęczenie i jego Konsekwencje oraz niskie, dodatnie korelacje z: podskala Ograniczenie Autonomii i Kontaktów Społecznych KDRMP, wynikiem ogólnym KDRMP, wypaleniem rodzicielskim i wszystkimi jego symptomami poza Dystansem. Wyniki pozwoliły

potwierdzić H4 oraz H5 w zakresie wyniku ogólnego oraz trzy z czterech symptomów wypalenia rodzicielskiego, co oznacza, że im większa różnica w poczuciu odpowiedzialności matek i odpowiedzialności przypisywanej ojcom, tym większe trudności odczuwane przez matkę i tym większy stopień doświadczania wypalenia rodzicielskiego.

Przeprowadzono także dodatkową analizę korelacyjną poczucia odpowiedzialności za dziecko wśród matek oraz poczucia odpowiedzialności przypisywanego przez matki ojcom dzieci i innym osobom, a także wyników KDRMP i PBA-PL (zob. tabela 3). W przypadku odpowiedzialności za dziecko przypisywanej innym osobom nie odnotowano żadnych istotnych korelacji, jednakże poczucie odpowiedzialności

matek za dziecko korelowało dodatkowo z wynikiem w skali Ograniczenie Autonomii i Kontaktów Społecznych i ujemnie z Dystansem, a poczucie odpowiedzialności przypisywanej ojcom dzieci – ujemnie z wypaleniem rodzicielskim i wszystkimi jego skalami poza Wyczerpaniem, a także ujemnie z podskalą Zmęczenie i jego Konsekwencje kwestionariusza KDRMP.

Tabela 3. Korelacje pomiędzy poczuciem odpowiedzialności za dziecko matek i odpowiedzialnością przypisywaną przez matki ojcom dzieci oraz trudnościami związanymi z macierzyństwem i przejawami wypalenia rodzicielskiego

Poczucie odpowiedzialności a pozostałe zmienne	r_s	p
Poczucie odpowiedzialności matki x KDRMP Ograniczenie Autonomii i Kontaktów Społecznych	.22	.03
Poczucie odpowiedzialności matki x PBA-PL Dystans	-.20	.04
Poczucie odpowiedzialności za dziecko przypisywane ojcu × PBA-PL	-.22	.03
Poczucie odpowiedzialności za dziecko przypisywane ojcu × PBA-PL Kontrast	-.22	.03
Poczucie odpowiedzialności za dziecko przypisywane ojcu × PBA-PL Przesyt	-.21	.04
Poczucie odpowiedzialności za dziecko przypisywane ojcu × PBA-PL Dystans	-.20	.04
Poczucie odpowiedzialności za dziecko przypisywane ojcu × KDRMP Zmęczenie i jego Konsekwencje	-.28	.004

Źródło: opracowanie własne.

DYSKUSJA

Uzyskane wyniki wypełniają lukę w zakresie badań empirycznych nad poczuciem odpowiedzialności rodzicielskiej matek oraz ich oceną odpowiedzialności ojców dzieci. Badane matki doświadczały relatywnie wysokiego poczucia odpowiedzialności za dziecko, wyższego niż poziom odpowiedzialności, który przypisywały ojcom dzieci, co potwierdziło zarówno założenie Juula (2012) o znaczącej dysproporcji w tym zakresie, jak i postawione hipotezy. We własnej ocenie to zwykle matki w większym

stopniu dysponowały wiedzą i podejmowały działania w zakresie przedszkola/szkoły, nauki dziecka, jego dodatkowych zajęć, samopoczucia dziecka, jego zdrowia, higieny osobistej, zaopatrzenia w niezbędne rzeczy i przedmioty użytku codziennego, rozrywek dziecka, potrzeby ruchu i kontaktu z innymi dziećmi, a także opieki i wychowania. Ojcowie z kolei w przekonaniu matek brali na siebie odpowiedzialność za dziecko w powyższych obszarach większą niż inne bliskie dzieciom osoby. Te wyniki potwierdzają społeczny stereotyp matki jako tej, która czuje się bardziej odpowiedzialna za dzieci

i lepiej się nimi zajmuje, znajdujący odzwierciedlenie chociażby w orzecznictwie sądowym i opiece nad dziećmi po rozwodach – w 2019 roku według danych GUS w 33% przypadków wyłączną opiekę nad dziećmi przejęła matka, w 3% – ojciec. Jednak rezultaty badań pozwalają również sugerować, że ojciec – zdaniem matek – wciąż pełni kluczową rolę w braniu odpowiedzialności za dziecko, niezależnie od innych osób, które mogą sprawować nad potomkiem opiekę.

Niestety, wysokie poczucie odpowiedzialności rodzicielskiej badanych matek występowało z doświadczaniem ograniczenia autonomii i kontaktów społecznych. Ponadto dysproporcja pomiędzy poczuciem odpowiedzialności matek za dziecko i ocenianą przez matki odpowiedzialnością ojców generalnie była niekorzystna. Tak jak zakładano, im okazywała się wyższa, tym bardziej badane matki doświadczały trudności i ograniczeń związanych z macierzyństwem, a także wypalenia rodzicielskiego pod postacią wyczerpania pełnieniem roli matki, czyli zmęczenia mimo fizycznego wypoczynku, przesytu w postaci utraty satysfakcji z bycia matką i zdolności radzenia sobie oraz kontrastu pomiędzy tym, jak wyobrażały sobie bycie matką przed pojawieniem się dzieci, a obecną sytuacją. Jedynym symptomem, który nie występował, było emocjonalne dystansowanie się od dziecka. Można więc przyjąć, że matki, zwłaszcza te o wysokim poczuciu odpowiedzialności, nie przestają okazywać dziecku ciepła i miłości mimo doświadczania wypalenia. Z kolei im niżej oceniają odpowiedzialność ojca za dziecko, tym częściej doświadczają pozostałych symptomów wypalenia oraz zmęczenia i jego konsekwencji. Jest to uzasadnione, gdyż jednym z czynników ryzyka wypalenia rodzicielskiego jest postrzegany brak wsparcia (zob. Szczygieł i in., 2020).

Uzyskane wyniki badań należy traktować z ostrożnością z powodu wielu ograniczeń. Przede wszystkim badana próba była mała i specyficzna, chociażby ze względu na stosunkowo duży odsetek badanych spełniających kryteria wypalenia rodzicielskiego (aż 9–12%; por. Szczygieł i in., 2020) oraz aż 12 matek dzieci z niepełnosprawnościami/trudnościami rozwojowymi. Ponadto wszystkie uczestniczki

badania były w związkach, nie wiadomo jednak, czy z ojcami ich dziecka/dzieci. Wykluczenie danych od 21 kobiet (ponad 20% ostatecznej grupy) z powodu braków odpowiedzi i deklaracji niezrozumienia treści nasuwa wniosek o konieczności dopracowania narzędzi. Ponieważ we wcześniejszych badaniach nie odnotowano istotnych trudności ze zrozumieniem KDRMP (zob. Szymanik-Kostrzewska, Michalska, 2021) ani PBA-PL (zob. Szczygieł i in., 2020), narzędziem sprawiającym problem najprawdopodobniej był Kwestionariusz Poczucia Odpowiedzialności za Dziecko. Niewykluczone, że u matek więcej niż jednego dziecka poczucie odpowiedzialności za dzieci jest kwestią bardziej skomplikowaną, zależną od tego, o które dziecko chodzi. Instrukcja na początku badania, by wybrać jedno dziecko i do niego odnosić swoje odpowiedzi, mogła być niewystarczająca. Ze względu na zmiany związane z rozwojem dziecka bądź sytuacjami losowymi (np. rozwód, separacja, choroby, wypadki, ciąża, narodziny kolejnego dziecka itp.) należałoby również określić ramy czasowe, w których matka podejmuje odpowiedzialność za różne obszary związane z dzieckiem bądź przypisuje ją ojcu dziecka lub innym osobom.

Z uwagi na stosunkowo prostą analizę statystyczną w dalszych badaniach należałoby rozwinąć model badawczy, m.in. wprowadzić zmienne socjometryczne i określić rolę (mediacja czy moderacja) doświadczania ograniczeń związanych z macierzyństwem jako zmiennej korelującej zarówno z poczuciem odpowiedzialności, jak i wypaleniem rodzicielskim. Istotna byłaby także kontrola innych zmiennych. Warto wiedzieć chociażby, czy badana matka jest w związku z biologicznym ojcem dziecka, którego dotyczą odpowiedzi, czy ojciec dziecka mieszka z potomkiem, czy bierze czynny udział w codziennej opiece nad dzieckiem (czy w ogóle ma taką możliwość, czy np. pracuje za granicą/większość doby), czy wykazuje zainteresowanie sprawami dziecka i czy czuje się kompetentny w tych obszarach, za które odpowiedzialność podejmuje. Istotna jest także kwestia odpowiedzialności za pozostałe dzieci – być może większa liczba dzieci wiąże się z większym obciążeniem z powodu poczucia odpowiedzialności za więcej niż jedną osobę.

Niezależnie od ograniczeń, trudno podważyć główny wniosek z badań. Matki czują się dużo bardziej odpowiedzialne za swoje dzieci niż – w ich przekonaniu – ojcowie, a im większa jest ta dysproporcja, tym większe mogą być jej negatywne skutki. Tematyka poczucia odpowiedzialności rodzicielskiej, jej następstw oraz skutków przeciążenia nią wymaga dalszych eksploracji

i jest szczególnie ważna w kontekście obserwowanej w Polsce niskiej dzietności (Lisiak, Morytz-Balska, 2023), wzrostu odsetka kobiet rezygnujących z macierzyństwa (CBOS, 2023) i najwyższego z 42 badanych krajów odsetka polskich rodziców wypalonych w swojej roli (Roskam i in., 2021).

BIBLIOGRAFIA

- Bakiera L. (2019), Wychowanie i rodzicielstwo, styl wychowania i styl rodzicielski. Analiza terminologiczna. *Psychologia Wychowawcza*, 16, 60–72. doi: 10.5604/01.3001.0013.6361.
- Bastiaansen C., Verspeek E., van Bakel H. (2021), Gender Differences in the Mitigating Effect of Co-Parenting on Parental Burnout: The Gender Dimension Applied to COVID-19 Restrictions and Parental Burnout Levels. *Social Science*, 10(4), 127. doi: 10.3390/socsci10040127.
- CBOS = Centrum Badania Opinii Społecznej (2023), *Postawy prokreacyjne kobiet. Komunikat z badań*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_003_23.PDF (dostęp: 7.07.2023).
- Cudak H. (2010), Odpowiedzialność rodziców za losy dzieci jako ważny element kultury pedagogicznej. W: U. Kazubowska (red.), *Odpowiedzialność rodzicielska jako wartość. Teoria i praktyka*, 79–101. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Derbis R. (1993), *Skala do Badania Poczucia Odpowiedzialności SPO*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Donath O. (2017), *Regretting Motherhood: A Study*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Doucet A. (2015), Parental Responsibilities: Dilemmas of Measurement and Gender Equality. *Journal of Marriage and Family*, 77, 224–242. doi: 10.1111/jomf.12148.
- GUS = Główny Urząd Statystyczny (2020), *Sytuacja społeczno-gospodarcza kraju w 2020 r.* Warszawa: Analizy statystyczne. https://twn24.pl/najnowsze/sxbdgw-Sytuacja-spo%C5%82eczno-gospodarcza-krajuw-2020-roku.-Raport-GUS/sytuacja_spoeczno-gospodarcza.pdf (dostęp: 9.08.2023).
- Havighurst R.J. (1972), *Developmental Tasks and Education*. New York: D. McKay Co.
- Hubert S., Aujoulat I. (2018), Parental Burnout: When Exhausted Mothers Open Up. *Frontiers in Psychology*, 9, 1021. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01021.
- Juul J. (2012), *Być mężem i ojcem. Książka dla niego*, przekł. D. Syska. Podkowa Leśna: Wydawnictwo MiND.
- Kościńska M. (2011), *Odpowiedzialni rodzice. Z doświadczeń psychologa*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Lamb M.E., Pleck J.H., Charnov E.L., Levine J.A. (1985), Paternal behavior in humans. *American Zoologist*, 25, 883–894.
- Lisiak E., Morytz-Balska E. (2023), Polska w liczbach. *Główny Urząd Statystyczny, Departament Opracowań Statystycznych*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/inne-opracowania-zbiorcze/polska-w-liczbach-2023,14,16.html> (dostęp: 7.07.2023).
- Mikolajczak M., Roskam I. (2018), A theoretical and clinical framework for parental burnout: The balance between risks and resources (BR2). *Frontiers in Psychology*, 9, 886. doi: 10.3389/fpsyg.2018.00886.
- Mikut M. (2010), Odpowiedzialność rodzicielska w perspektywie alternatywnych koncepcji przestrzeni funkcjonowania dziecka. W: U. Kazubowska (red.), *Odpowiedzialność rodzicielska jako wartość. Teoria i praktyka*, 102–112. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Okoń W. (2001), *Słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piotrowski K. (2021), How many parents regret having children and how it is linked to their personality and health: Two studies with national samples in Poland. *PLoS ONE*, 16(7), e0254163. doi: 10.1371/journal.pone.0254163.

- Prandstetter K., Murphy H., Foran H.M. (2022), The Role of Intimate Partner Violence, Couple Dissatisfaction and Parenting Behaviors in Understanding Parental Burnout. *Journal of Child and Family Studies*, 32, 343–355. doi: 10.1007/s10826-021-02218-5.
- Roskam I., Aguiar J., Akgun E. i in. (2021), Parental Burnout Around the Globe: a 42-Country Study. *Affective Science*, 2, 58–79. doi: 10.1007/s42761-020-00028-4.
- Senior J. (2015), *Dużo radości, mniej przyjemności. Paradoks współczesnego rodzicielstwa*, przekł. M. Heskó-Kołodzińska. Poznań: Media Rodzina.
- Słownik języka polskiego PWN*. <https://sjp.pwn.pl/sjp/;2493511> (dostęp: 9.08.2021).
- Sobol E. (1999), *Ilustrowany słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szczygieł D. (2023), Wypalenie rodzicielskie – uwarunkowania i konsekwencje. W: L. Bakiera (red.), *Rodzicielstwo w zmieniającym się świecie*, 37–48. Poznań: Wydawnictwo Nauk Społecznych i Humanistycznych UAM.
- Szczygieł D., Sekulowicz M., Kwiatkowski P., Roskam I., Mikołajczak M. (2020), Validation of the Polish version of the Parental Burnout Assessment (PBA). *New Directions for Child and Adolescent Development*, 174, 137–158. doi: 10.1002/cad.20385.
- Szymanik-Kostrzewska A., Michalska P. (2021), All Joy and less fun: Maternity difficulties and limitations in the perception of Polish mothers. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*, 11(4), 332–349. doi: 10.3777/cfp0000194.
- Zimny Z.M. (1984), Odpowiedzialność obiektywna, subiektywna i społeczna. *Przegląd Pedagogiczny*, 27(4), 785–810.